

3.4. Громадянська ідентичність у плюралістичному суспільстві

Міцність і тривалість суспільної консолідації великою мірою визначається силою усвідомлення членами соціуму спільної ідентичності. Спільна ідентичність легше проявляється у моноетнічних соціумах. Такі соціуми можуть водночас об'єднуватися й спільним громадянством, але останнє може бути і не обов'язковим атрибутом. У соціумах же поліетнічних спільне громадянство є пріоритетною ідентифікаційною рисою, яка сигналізує про належність до єдиної держави, яка виступає і «конструктором» нації, і її політичним «панцирем». Наявність або відсутність громадянської ідентичності соціуму особливо виявляється під час кризових ситуацій, які потребують мобілізаційної єдності населення країни.

Неоголошена російсько-українська війна суттєво вплинула на політичні погляди й геополітичні орієнтації багатьох українців. Помітне змінився характер їхньої національної самоідентифікації та пов'язані з цим ціннісні

пріоритети. Особливим випробуванням стала війна для російськомовних та російсько-етнічних громадян України, яких Росія зробила головним об'єктом своїх пропагандистських маніпуляцій. Більшість із них, поза межами окупованих Росією Криму й частини Донбасу, виявили несподіваний для Кремля високий рівень українського патріотизму і громадянської лояльності до своєї політичної батьківщини. Аналіз суспільних процесів, дискурсів та емпіричних соціологічних даних показує поступову консолідацію української нації як спільноти насамперед політичної, об'єднаної спільними цінностями та візією майбутнього. Водночас він виявляє труднощі цієї консолідації, пов'язані з давніми регіональними поділами, етнокультурними упередженнями, неефективними інституціями та все ще незавершеною емансипацією багатьох українців від уявної панслов'янської/пострадянської спільноти «наших».

Війна, тим більше гібридна, є надзвичайно серйозним випробуванням для всіх суспільств, а надто – для суспільств етнічно й культурно неоднорідних, політично неконсолідованих та інституційно слабких. Навіть за мирних умов Україна вважалася країною нестабільною; прогнози її неминучого розпаду періодично з'являлися з-під пера західних аналітиків від найперших днів незалежності. Навіть у самій Україні респонденти незмінно називали загрозу розколу другою за значущістю та вірогідністю після загрози економічного колапсу⁷⁴. У Росії тим часом подібні прогнози стали не лише частиною медійних, літературних та псевдо-академічних спекуляцій, а й елементом широко закрової, цілеспрямованої державної політики, спрямованої на реалізацію цих прогнозів як свого роду самосправджувальних пророцтв.

Не можна сказати, що ці прогнози, за всієї своєї надмірності й нарочитості, були цілком безпідставними. Україна, по-перше, успадкувала від держав, до яких належала, істотно відмінні під багатьма оглядами території і, що гірше, перейняла російсько-радянську традицію етнокультурного іншування та стереотипізації. Найдеструктивніші, ідеологізовані елементи цієї традиції були опортуністично засвоєні і розвинені безвідповідальними українськими політиками в останні півтора десятиліття. По-друге, маніпулятивне використання політиками наявних суспільних поділів наклалося на загальну дисфункціональність державних інституцій та вибіркоче застосування права. В сумі це лиш поглибило суспільну амбівалентність і суб'єктивне відчуття ледь не в кожного, що саме його регіон є дискримінованим, а його етнокультурна група недостатньо захищеною. І, по-третє, як уже зазначалося, Росія протягом усіх цих десятиліть не шкодувала зусиль – і пропагандистських, і агентурних – на поглиблення українських поділів і перетворення їх на розколи, загострення суперечностей і загальну політичну дестабілізацію.

Дискредитація української незалежності розгорталася у кількох дискурсивних площинах. По-перше, Україна систематично змальовувалася як неспроможна, занепала держава (failed state), яка потребує зовнішньої (імпліцитно – російської) опіки задля уникнення остаточного колапсу⁷⁵. По-друге, українці послідовно оголошувалися одним (чи «майже» одним) народом із росіянами, штучно відокремленим від «співвітчизників» користолюбними політиками, проте внутрішньо готовим до природного «возз'єднання». По-третє, вся історія українського руху зображалася як суцільна зарубіжна інтрига, а український націоналізм – як явище ксенофобське, маргінальне і у своїй сутності фашистське.

Амбівалентний характер української ідентичності та, відповідно, пов'язаних із нею ціннісних настанов і політичних орієнтацій давав маніпуляторам широкий простір для тенденційного добору і тлумачення тих чи тих фактів та соціологічних даних. Як приклад, можна навести заяву Путіна про 90 відсотків російськомовного населення в Україні, коли звичайний показник володіння російською мовою було перетворено у вагомий політичний аргумент, доволі зловісний у контексті проголошеного Росією наміру захищати «російськомовних співвітчизників» поза власними кордонами.

Українська амбівалентність підживлювала імперський ресентимент і провокувала серед російських політиків та значної частини населення реваншистські настрої. Вона надихалася даними розмаїтих соціологічних опитувань, котрі показували, зокрема, що у липні 2011 р. 54% українців заявляли про прагнення розвивати стосунки з Росією, Білоруссю та країнами СНД, і лише 15% – із країнами Заходу; 59% були не проти приєднатися до союзу Росії та Білорусі, а 51% – до Єдиного економічного простору⁷⁶. Понад 90% опитаних у 2008–2011 рр. українців декларували прихильне ставлення до Росії⁷⁷, 57-58% до В. Путіна⁷⁸, 59% – до скандальних Харківських угод 2010 року і 54% – до подальшого перебування в Криму російського Чорноморського флоту⁷⁹. Насамперед з Україною у 2006 році себе ототожнював лише 31% опитаних, натомість 59% ототожнювали себе насамперед зі своїм містом/селом або з регіоном (і ще 5% – з Росією або СРСР)⁸⁰.

Соціологічне дослідження, проведене у 2005 р. Центром Разумкова, показало, що більшість громадян України відчуває більшу культурну і світоглядну близькість до громадян Росії, ніж до жителів Галичини; а для кримчан і донбасців дальшими виявилися не лише жителі Західної України, а й Центральної, натомість ближчими – не лише росіяни, а й білоруси (з котрими в реальному житті мало хто стикався, проте котрі завжди були важливим компонентом пропагандистської «східнослов'янської» міфологеми)⁸¹.

Такого роду дані, звичайно ж, не свідчили, що українці і росіяни – «один народ», проте вказували на їхню істотну близькість – принаймні у суб'єктивному сприйнятті, спонукаючи тим самим заклопотаних інтеграцією політиків якомога прискорити й формалізувати процеси подальшого зближення. Тим більше, що час працював не на їхню користь: прихильність українців до євразійської інтеграції, до офіційної двомовності, до радянських символів та комеморативних практик повільно, але неухильно зменшувалася. Російська агресія 2014 року проти збунтованої України була таким чином логічною реакцією на несприятливі для Кремля загальні тенденції, а не лише конкретні події, – незалежно від міри спонтанності чи, навпаки, спланованості кримської, а згодом і «новоросійської» спецоперацій.

За великим рахунком, та легкість, із якою порівняно невеликим російським загонам вдалося без жодного пострілу захопити цілий півострів із трьома мільйонами громадян і чималою кількістю українського війська, міліції та спецслужб, показує не лише міру дисфункціональності Української держави, доведеної режимом Віктора Януковича до остаточної деградації. Вона показує ще й глибоку кризу української національної ідентичності, котра не утвердилася в Криму зокрема й тому, що не утвердилася належним чином також і в «континентальній» Україні. Відсутність, за поодинокими винятками, активного чи пасивного опору з боку населення й масовий перехід на бік ворога місцевої міліції і спецслужб символічно нібито підтверджував путінську віру про те, що українці і росіяни – один, штучно розділений, народ, а українська держава – ефемерний протиприродний витвір невеликої групи націоналістів та їхніх західних спонсорів.

Опір, з яким зіткнулися росіяни в Одесі, Харкові, а почасти й на Донбасі, на тлі кримського бліцкригу і, загалом, усієї «новоросійської» міфології, був для Кремля величезною несподіванкою. Західні медіа відвертіше, ніж російські, відбили цей подив, витворюючи, однак, при тому нову міфологію – про Путіна як мимовільного консолідатора новочасної української нації і ледь не творця об'єднавчої української ідентичності. «Путін-об'єднувач» – так називалася стаття у поважному американському двомісячнику «World Affairs»⁸². «Путінська агресія об'єднала Україну», – ствердив популярний американський тижневик «Newsweek»⁸³. «Війна і народження нації», – анонсував на своїй обкладинці добірку статей, присвячених Україні, польський кварталник «Nowa Europa Wschodnia»⁸⁴. «Обурення українців путінською анексією Криму консолідувало українську національну ідентичність», – підсумував перебіг подій на сторінках «New York Times» знаний політолог і колишній посол США у Росії Майкл Макфол⁸⁵.

Ці та подібні приклади унаочнюють погляд значної частини експертів на гадані ціннісні й ідентичнісні зміни в українському суспільстві під

впливом неоголошеної російсько-української війни. Підставою для такого погляду стали принаймні два факти. По-перше, Україна всупереч численним прогнозам та самосправджувальним пророцтвам не розпалася під зовнішнім натиском; етнічні росіяни і русофони в основному своєму загалі виявилися лояльними до своєї політичної батьківщини; українські політики, попри війну, таки провели вільні й демократичні вибори, на яких переконливу перемогу здобули проєвропейські, а не проросійські партії й кандидати. І, по-друге, найрізноманітніші соціологічні опитування показали помітне зростання в усіх регіонах (крім окупованих) почуття патріотизму, підтримки національної незалежності й територіальної цілісності країни⁸⁶ та пріоритетизацію саме національної ідентичності (68%), а не, як раніше, місцевої чи регіональної (23%)⁸⁷.

Усе це справді дає підстави говорити про консолідацію нації та про зміцнення української національної ідентичності. Принаймні в цьому аспекті проглядаються певні революційні зміни – з розгортання потужного волонтерського руху, ангажування багатьох громадян у харитативну діяльність, поява нової, суспільно активної молоді та нових, діяльних і дієвих громадських організацій, які спонукають консервативну, сутнісно неокучмістську, патримоніальну частину влади до вкрай небажаних для неї реформ. Згідно з даними соціологічних досліджень, значно зріс рівень патріотизму, зросла підтримка національної незалежності, зросла прихильність до Європейського Союзу і неприхильність до так званого Митного. Зросла підтримка навіть для гіпотетичного вступу України в НАТО, хоча ще чотири роки тому вона не перевищувала кільканидцяти відсотків, тимчасом як майже дві третини наших співгромадян ставилися до НАТО негативно. Зросла, відповідно, й готовність українців захищати країну зі зброєю в руках. Україна за цим показником поступається лише двом європейським державам – Фінляндії і Туреччині, а проте істотно випереджує Польщу і Латвію, тобто країни, які теж перебувають на фронтівій лінії. Прикметно, що з-поміж усіх державних інституцій саме Збройні сили України користуються сьогодні найвищою довірою і повагою громадян.

І емпіричні спостереження, і соціологічні дані засвідчують справді значну зміну суспільних настроїв, проте важко та й передчасно робити з них висновок про радикальну зміну ціннісних настанов. Ціннісні зміни не можуть бути швидкими, оскільки пов'язані з самим способом життя, з його історичним підґрунтям, з повсякденними практиками (формально чи неформально інституціалізованими). В той же час, проста зміна настроїв та орієнтацій певним чином впливає на ціннісні настанови. У нашому випадку – зростання проукраїнських та проєвропейських настроїв та відштовхування від Росії означає прийняття (принаймні на нормативному й переважно

декларативному рівні) так званих «європейських цінностей» та відторгнення всього того пострадянського негативу, що його уособлює Росія і що великою мірою притаманне поки що й Україні. Крім того, суспільна мобілізація, спричинена російською агресією, й ангажування громадян, особливо молоді, в різноманітні суспільні ініціативи дає всім учасникам необхідний досвід співпраці, взаємодовіри і солідарності – learning by doing, навчання через дію, набуття громадянського досвіду як колективної чесноти.

Під цим оглядом привертає увагу значно вища готовність сьогоденних українців (порівняно з «дореволюційними») відстоювати свої громадянські права. Характерний приклад – за кілька років (від 2011 до 2015) на 4-8% зросла кількість респондентів, готових боротися з урядовцем, який порушує їхні права, скаржитися його начальству, громадським організаціям чи навіть подавати до суду, натомість на 3% (з 7 до 4) зменшилася кількість охочих «домовлятися неофіційно» і на 14% – кількість тих, хто волів би «нічого не робити».

Сталися істотні політичні зміни: вперше в історії України президентські вибори не були різновидом холодної громадянської війни й не розколнували українське суспільство на два непримиренні табори. Фактично вперше проєвропейський кандидат перемаг майже в усіх округах на всій території, що кардинально відрізняється від попередніх президентських виборів, де регіоналізація була більш ніж очевидною.

Та все ж, за всієї красномовності наведених даних, дещо зарано говорити про цілковите подолання суспільної, зокрема ідентичнісної амбівалентності, яка понад 20 років безвідповідально плекалася фактично всіма українськими урядами. Ті самі опитування, які показують нині зростання патріотизму і підтримки національної незалежності, оприявнюють водночас драматичну роздвоєність значної частини населення між «Європою» й «Русским миром», між українською ідентичністю та «східнослов'янською». Навіть в умовах неоголошеної війни з Росією, котру 70% опитаних українців усвідомлюють саме як війну, Російська держава залишається «близькою» для 54% (у тому числі для 20% – «дуже близькою»); російська культура – «близькою» або «дуже близькою» для 66%⁸⁸. І навіть російське населення, яке майже одностайно підтримує Путіна і його політику, сприймається позитивно 30 відсотками українців, негативно – лише 23-ма, а решта налаштовані нейтрально чи байдуже⁸⁹. 64% опитаних повністю або в основному погоджуються з твердженням, що, «незалежно від дій влади, російський народ завжди буде близький українському»⁹⁰.

У суспільному житті повоєнної Австрії суттєву роль відіграла «австріфікація», покликана нейтралізувати ментальне значення анішлюсу з Німеччиною. Навіть у середині 1950-х рр. лише 49% населення усвідомлювали

себе окремою нацією, тоді як 46% відчували себе німцями, що ставило завдання зміцнення власної особливої ідентичності австрійців. Зважаючи на це, уряд виділяв значні фінанси на розвиток науки, культури, мистецтва, на підтримку національного фольклору.

Показовим є канадський досвід утвердження національної мовної ідентичності. У 1958 р. було запроваджено квоти на «канадський контент», а у 1971 р. – презентовані його уточнені критерії та норми: у радіоефірі мало бути 25% музики канадського походження, у 1980 рр. відсоток збільшився до 30. З 1999 р. нові станції вже мали містити у своєму ефірі 35% «канадського контенту», хоча в попередні 5 років ліцензії фактично видавалися за умов вміщення 40% (*Le Blanc Larry. New Canadian Acts wait out Q4 congestion / Larry LeBlanc // Billboard Magazine – 2005. – Vol. 117. – № 33. – August 13.–12 р.*). Для телевізійних мовників квота становила 60% щорічного вмісту канадського походження, при цьому 50% – у прайм-тайм (з 18.00 до опівночі). Для приватних телеканалів з 2011 р. норми були децю знижені – до 55%, водночас для державного мовника Сі-Бі-Сі норма в 60% залишилася без змін. Ситуація з книговидавництвом у Канаді станом на 80 рр. ХХ ст. мала загрозливий вигляд: частка доходів від продажу книжок іноземних видавців на ринку країни сягнула майже 60%, собівартість національної книжки значно перевищувала закордонну. У 2001 р. було прийнято федеральну програму розвитку книговидавничої сфери, з 1998 р. почала діяти «Програма надання позик для канадських книговидавців і книгорозповсюджувачів», введено механізми непрямої допомоги у вигляді пільгових поштових тарифів на перевезення та розповсюдження друкованої продукції канадських видавців, пільг у сфері оподаткування. Унаслідок таких протекціоністських заходів на початок 2000 рр. канадські книговидавці зайняли понад 95% книжкового ринку.

Проведене в лютому 2015 р. дослідження впливу російської пропаганди на громадян України показало, що 22% опитаних вважають Євромайдан «боротьбою за владу антиросійських, націоналістичних сил за підтримки західних спецслужб»; 10% «підтримують приєднання Криму до Росії»; 22% «погано» або й «дуже погано» ставляться до Сполучених Штатів Америки; 19% вважають антитерористичну операцію на Сході України (АТО) «каральною операцією проти звичайного населення»; 9% в основному або й повністю довіряє російським засобам масової інформації⁹¹. Цікаво, що впливовість російської пропаганди дуже мало залежить від статі, віку і навіть освіченості респондентів, зате дуже сильно – від регіону (на Львівщині та Волині індекс її впливовості 8–9, на Одещині й Харківщині – 42–50). Ці дані корелюються з відсотком російського та російськомовного населення у названих областях.

Прикметно, що лише половина опитаних окреслює сьогоднішній збройний конфлікт на Донбасі як «загарбницьку війну Росії проти України»,

в той час як 20% вважають це «боротьбою між Росією і США за сфери впливу» і ще 15% – «громадянським конфліктом між проукраїнськи і проросійськи налаштованими жителями України» (решта 15% не змогли відповісти) Приблизно так само розподіляються відповіді і на запитання «Хто несе відповідальність за російсько-український конфлікт?» Лише 48% вважають, що відповідальною є передусім Росія. 33% вважають відповідальними обидві країни однаковою мірою. І ще 9% вважають винною передусім Україну⁹².

Війна, не лише посприяла політичній консолідації української нації, а й загострила та унаочнила ті глибокі цивілізаційні, ідентичнісні й ціннісні поділи, які в Україні завжди існували і які, власне, й уможливили для Росії порівняно легку анексію Криму, окупацію частини Донбасу та інфікування значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою. Це стосується, зокрема, й контрольованих українським урядом регіонів Півдня та Сходу, де, опиняючись перед альтернативною інформацією, люди здебільшого віддають перевагу джерелам, співзвучним із їхніми внутрішніми настановами та ціннісними орієнтаціями. Консолідувавши більшу частину суспільства, війна водночас радикалізувала його меншу частину і кардинально, а можливо і безповоротно, відчужила її від українського суспільства⁹³.

Суспільна амбівалентність зменшилася найпомітніше в тих питаннях, де вона була до Євромайдану найвиразнішою. Це стосується передусім одночасної підтримки більшістю населення протилежних інтеграційних векторів – європейського та євразійського, а також не менш парадоксальних одночасних симпатій до державної незалежності України та до зниклого СРСР.

Перспективне членство в Євросоюзі завжди підтримувала понад половина українців, але ще більший відсоток підтримував різноманітні інтеграційні проекти з Росією та Білоруссю. Якщо ж полстери змушували їх до однозначного вибору – «або/або», українці незмінно віддавали перевагу союзіві з Росією – аж до 2012 року, коли лише невелика більшість (41%) висловилися за Митний союз, а 37% – за ЄС. У 2013 р. це співвідношення змінилося на протилежне (37% проти 40%) і від того часу стабільно зростало – аж до відповідного співвідношення 59%–17% у вересні 2014⁹⁴. Та чи не найпоказовішим стало прихильне ставлення більшості українців (43–46% – «за», 33–34% – «проти») до гіпотетичного членства в НАТО⁹⁵. У другому випадку досліджувалися лише великі міста – обласні центри, де 47% респондентів (проти 29%) підтримали членство України в НАТО. Ще два опитування виявили вищу прихильність українців до НАТО, проте їхня методологія має певні вади. В одному випадку опитування проводилося

лише серед виборців, тобто політично активних громадян, – серед них 52% висловилися за НАТО, 19% – проти⁹⁶. Ці показники тим прикметніші, що ще кілька років тому підтримка вступу до НАТО не перевищувала кільканадцяти відсотків, тимчасом як проти стабільно висловлювалося близько двох третин українців⁹⁷.

Так само й підтримка державної незалежності – доволі висока, на рівні трьох четвертей громадян, – тривалий час химерно поєднувалася зі симпатіями половини населення до СРСР. У 2010 р. за Радянським Союзом шкодували 46% опитаних (не шкодували 36%), а у 2013 р, перед Євромайданом, співвідношення симпатиків/скептиків (відповідно, 41% проти 44%) було приблизно рівним⁹⁸. Сьогодні розпад СРСР негативно оцінює 29% опитаних, позитивно – 55%. Зміна, отже, зумовлена не лише втратою 10 відсотків радянськфільського населення на окупованих територіях⁹⁹. Тим часом підтримка державної незалежності України у липні 2014 р. сягнула рекордних 90%, порівняно з 83% у 2013 і 74–78% у попередні роки¹⁰⁰.

Війна не тільки унеможливила проведення об'єктивних опитувань на окупованих територіях, а й ослабила вірогідність отриманих відповідей у регіонах прифронтових. Так, у травні 2015 р. полстери Київського міжнародного інституту соціології запитали респондентів, чи не краще було б їхній області відокремитися від України. При цьому вони дозволили їм відповісти двічі: відкрито (усно) та анонімно (у «чорну скриньку»). У Центрі країни результати відкритого і таємного опитувань практично не відрізнялися, на Заході й Півдні прихильників «сепарації» виявилось дещо більше у відкритому голосуванні – що вказує, правдоподібно, на протестний, «демонстративний» характер їхнього голосування, натомість на Сході й Донбасі підтримка сепарації виявилася істотно вищою саме у «чорній скриньці» – 9 відсотків (а не 4, як в усних відповідях) на Сході та 26 відсотків (а не 22) на Донбасі¹⁰¹.

Водночас сам той факт, що незалежність підтримує 90%, а за Радянським Союзом шкодує 29%, показує, що суспільна амбівалентність до кінця не подолана – адже принаймні 20% респондентів у цих двох опитуваннях мусять належати до обох груп¹⁰².

Нещодавнє опитування про ставлення українців до різноманітних історичних подій теж дало дуже суперечливі результати¹⁰³. Так, наприклад, відносна більшість опитаних (32% проти 26%) й досі трактує позитивно Переяславську угоду як насправді «возз'єднання» України з Росією. Переяславський міф не викликає особливого спротиву навіть у завзятих прихильників української незалежності. Хоча в тому ж опитуванні відносна більшість (41% проти 7%) схвально оцінює перемогу українсько-козацького війська над московитами під Конотопом у 1659 р. Російська агресія підви-

щує ціну української мілітарної перемоги, проте не спонукає поки що до радикальної ревізії Переяславської легенди і всієї пов'язаної з нею «братерської» міфології. Українці билися під Конотопом з реальними московитами, натомість у Переяславі єдналися з віртуальними членами уявленої, дискурсивно сконструйованої «православно-східнослов'янської» спільноти, до якої радянські ідеологи долучили згодом і білорусів.

Не менш цікавим є й однаково позитивне ставлення більшості українців до УНР (49% проти 14%) та до проголошеної того самого року УСРР (45% проти 21%). З одного боку, це можна зрозуміти як інтуїтивне відчуття людьми, що сьогоднішня Україна під багатьма оглядами є спадкоємцем і однієї республіки, й другої. Але, з другого боку, цим виявляється брак розуміння, що УСРР, проголошена в Харкові, була, у принципі, чимось дуже подібним до сьогоднішніх «ДНР»-«ЛНР» і що саме вона була використана Москвою для знищення УНР.

Оприявнена в цих результатах суспільна амбівалентність є лише почасти наслідком недостатніх знань та успадкованих стереотипів. Сутнісно вона відбиває болісний і досі незавершений процес виокремлення українців (як і, зрештою, білорусів та росіян) із домодерної надетнічної слов'яно-руської (пан-східнослов'янської) спільноти. Для багатьох із них ця емансипація почалася ще в XIX столітті, для інших – допіру з проголошенням незалежності у 1991-му, для декого – щойно тепер, з військовою агресією Росії в Криму й на Донбасі. Суперечливі відповіді на різноманітні запитання свідчать про необхідність прискорення емансипації ментальної, культурної, психологічної, а не лише вимушеної і тому швидкої емансипації політичної та мілітарної.

Один із механізмів такої емансипації – поширення знання та плекання любові до національних і культурних історичних цінностей, виховання бережного ставлення до них, заохочення активної діяльності з повернення втрачених цінностей в Україні.

Іншим механізмом могли б стати правові та програмно-цільові інструменти згаданої вище української версії політики культурної «австрифікації» для російськомовного населення України – через підтримку розвитку російськомовних публічних сфер із виразно українською громадянською ідентичністю.

Створення й використання політико-правових засад політики повернення культурних цінностей у наш час є державною справою – невід'ємним складником забезпечення культурної суб'єктності держави. Прикладом державної політики з повернення втрачених цінностей стала укладена 15 лютого 1993 р. між Україною та Німеччиною міжурядова угода про культурне співробітництво. У документі йшлося, зокрема, і про повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. 13 липня 1993 р. було підписано

двосторонній протокол з проблем культурних цінностей, втрачених або незаконно переміщених під час Другої світової війни та в наступні роки. Документ передбачав створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей. У цей період у рамках двосторонньої співпраці Україна з власної ініціативи передала німецькій стороні цілу низку культурних об'єктів. Існує і зворотний рух культурних цінностей – з Німеччини в Україну.

Для нашої країни актуальним є перегляд вітчизняної нормативної бази в цій сфері з урахуванням європейського досвіду, а також поновлення активної роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. За зразок організації роботи профільної державної установи варто взяти досвід роботи німецького Координаційного центру захисту культурних цінностей – нині Німецький центр культурних втрат у м. Магдебург (ФРН). Здається також доцільним створення профільної науково-дослідної установи, покликаної активізувати виявлення та повернення відчужених та переміщених українських культурних цінностей. Така установа мала б скласти досконалий і максимально повний каталог культурних цінностей, переміщених з території України, в тому числі – з анексованої території Криму. Цього потребує й майбутня робота над цією проблемою після визволення окупованих частин Луганської і Донецької областей, робота, до якої слід готуватись уже сьогодні.

Залишається імперативним завдання підключення музеїв України до мережі Lost Art (втрачене мистецтво) з урахуванням досвіду роботи колег з ФРН та новаторських підходів музею Богдана і Варвари Ханенків, який тісно співпрацює із зарубіжними колегами у сфері розшуку, повернення, захисту та збереження переміщених культурних цінностей.

Питання про НАТО, як і про ОУН чи УПА, чи про закриті кордони з Росією, – належать до найконтроверсійніших. Утім, навіть такі гіперідеологічні питання не ділять українців однозначно за мовною чи етнічною ознакою. Принаймні половина російськомовних українців і щонайменше 15–20% етнічних росіян у найсуперечливіших голосуваннях опиняються по боці україномовних українців і, навпаки, приблизно 15–20% українофонів опиняються у таких голосуваннях по інший бік від своєї мовно-етнічної групи¹⁰⁴. Не менш важливо, що по «українському» та, особливо, по «європейському» боці (ці дві позиції часто, хоча й не завжди збігаються) опиняються статистично частіше росіяни молодші, освіченіші, заможніші. Зрештою, виразна кореляція між віком, освіченістю, заможністю та прозахідною орієнтацією простежується в усіх етнокультурних групах України¹⁰⁵.

Під час оприлюднення цих даних не зазначено, чи опитування охоплювало Донецьку й Луганську області повністю, а чи лише контрольовану Україною частину. Тим часом інше опитування, яке не зачіпало окупованих територій, дає дещо вищу прозахідну орієнтацію респондентів: 62% прихильників ЄС проти 14% прихильників Митного союзу – у лютому

2015 р. Двома роками раніше (травень 2013) воно було приблизно таким, як і в дослідженні групи «Рейтинг» – 42% і 35%¹⁰⁶. Лютневе 2015 р. дослідження КМІС, проведене, зокрема, й на окупованих територіях, дало результат 47/13 – проте в цьому опитуванні йшлося не про гіпотетичне приєднання до того чи того союзу, а про «бажані стосунки» з ЄС чи Росією, причому пропонувалася ще й третя приваблива, хоча й утопічна опція – однаково близьких стосунків з обома партнерами, – підтримана 34% респондентів¹⁰⁷.

Менш контрверсійні питання, які стосуються почуття патріотизму, підтримки державної незалежності чи, скажімо, визнання Голодомору геноцидом українського народу – отримують позитивну відповідь із боку обох спільнот, україномовної і російськомовної, хоча й тут відмінності зберігаються. Так, патріотами України себе декларує 93% українофонів і лише 70% русофонів (14% так не вважають, 16% не впевнені); проголошення незалежності сьогодні підтримали би 91% україномовних і лише 45% російськомовних (30% не підтримали б, 25% вагалися з відповіддю)¹⁰⁸; 86% україномовних вважають Голодомор геноцидом і лише 48% російськомовних поділяють цей погляд (29% його заперечують і ще 23% не мають однозначної думки)¹⁰⁹. Різниця між обома спільнотами досить значна, але практично в усіх питаннях більшість русофонів (відносна, а деколи й абсолютна) дотримується тих самих поглядів, що й більшість українофонів.

В Іспанії досягнення «загальнонаціональної злагоди» заради реформ стало результатом свідомої відмови частини франкістської номенклатури від своїх ідеологічних уподобань та вимушеної згоди лівих партій тимчасово не наполягати на артикуляції соціальних програм. Тільки після переконливого зміцнення демократичного устрою і соціального облаштування іспанське суспільство почало поволі повертися до переоцінки питань історичного минулого, яких свідомо уникали політики періоду «демократичного транзиту».

Попри безумовне визнання досягнень демократичного транзиту, розбіжності в оцінках історичного минулого не припиняють і сьогодні розділяти суспільство, і повного примирення між прибічниками протилежних політичних течій досі не сталося. Лише в листопаді 2002 р. в резолюції з нагоди 25-ї річниці вільних виборів палата депутатів іспанського парламенту вперше віддала шану жертвам франкістського режиму, яких було визнано борцями за свободу, а з ухваленням Закону «Про історичну пам'ять» (2007 р.) відбулася повна правова реабілітація республіканців та учасників опору диктатурі.

Основними елементами переходу Іспанії до сучасної політичної демократії стали: принцип свідомого компромісу між основними партіями владного центру та політичної опозиції та поетапний характер реформ. На кожному етапі визначалися основні цілі, що підлягали узгодженню між угрупованнями, які мали достатній рівень політичної підтримки в суспільстві, включаючи представництво

в парламенті та муніципалітетах. Досягнення компромісів було забезпечене взаємною відповідальністю та взаємною довірою між діячами уряду та опозиції. Компроміси періоду 1976–1982 рр. не поширювалися на питання ідеології, однак передбачали свідоме уникнення гасел, що могли б завдати шкоди узгодженим діям, спрямованим на встановлення міцного конституційного державного устрою. Узгоджене ухвалення пакету реформ передбачало врахування особливостей територіального устрою країни. Конституцією 1978 р. було встановлено децентралізацію влади і гарантії регіонам Іспанії автономного статусу. Такий підхід сприяв частковому розв'язанню етнополітичних та регіональних проблем, хоча й не став стовідсотковою гарантією уникнення сепаратизму.

На основі наведеного можна стверджувати, що попри різноманітні внутрішньоукраїнські поділи й суперечності виникали й протилежні інтеграційні тенденції, зумовлені не етнокультурними чинниками (хоч як інтенсивно їх експлуатувала останні кільканадцять років українська олігархічна влада), а чинниками державно-політичними та громадянськими.

«Трагічні події 2014 року, – підсумовує ці тенденції О. Осипян, – продемонстрували, по-перше, що Україна все-таки здобула власне обличчя (попри збереження ситуації «поміж», у даному випадку між ЄС та РФ); та, по-друге, що непомітно (і несподівано для багатьох) сформувалася доволі виразна модель української ідентичності, яку тою чи тою мірою поділяє більшість громадян і яку радикально заперечує багато жителів шахтарського ядра Донбасу (контрольованого на сьогодні «ДНР»/«ЛНР»)… Важливу роль у цій новій, від долу сформованій ідентичності відіграє соціальний і громадянський компонент, а зовсім не етнічний, мовний чи культурний (хоча окремі його елементи й використовуються як символічний капітал)… У носіїв цієї нової ідентичності з'явився власний проєкт майбутнього, формування якого почалося на Євромайдані»¹¹⁰.

Ілюстративним у цьому відношенні є спостереження російськомовної мешканки Харкова: «Російська агресія каналізувала формування політичної нації. Українська ідентичність, яка тривалий час асоціювалася з етнічністю, мовою та історичною пам'яттю, стала раптом територіальною і політичною і, таким чином, інклюзивною… Для російськомовного міського середнього класу, дрібного й середнього бізнесу та інтелектуальних еліт Сходу російські антидемократичні тенденції, самоізоляція та дедалі сильніша ворожість до Заходу полегшують самоідентифікацію з (потенційно) європейською Україною»¹¹¹.

Непрямим підтвердженням цієї тенденції можна вважати готовість більшості громадян, що вимушено покинули окуповані Росією території та прифронтові зони (а це близько двох мільйонів внутрішньо переміщених

осіб), залишатися в Україні, а не шукали собі притулку в затишніших і заможніших країнах Західної Європи, як це роблять мільйони біженців з охоплених війнами країн Азії та Африки. Їхні мотиви, безумовно, можуть бути різними, проте у випадку українців далеко не останню роль відграє почуття патріотизму і намагання збудувати Європу у себе, у власній країні, замість того, щоб шукати її за кордоном. Соціологічні опитування показують, що українці не очікують істотного поліпшення свого становища у найближчі роки, проте з оптимізмом дивляться у віддаленіше майбутнє.

Спільний проект майбутнього – це і є те, що здатне об'єднати обидві спільноти, на відміну від доволі суперечливого минулого. Можна навести низку причин, чому так багато російськомовних українців та етнічно російських громадян України, традиційно зараховуваних дослідниками до «носіїв радянської ідентичності» чи «людей із несформованою/розмитою ідентичністю», почали свідомо себе ототожнювати з новонабутою українськістю. Найголовніша з них – громадяни України, активно задіяні в Євромайдані та подальших подіях, побачили шанс поступово реалізувати у себе привабливу європейську модель власними силами, без сподівання чуда і не розраховуючи на вождів.

Про це переконливо говорять і політологи: «Російська модель з її покладанням усіх надій на мудрого і владного правителя та з пасивними масами, що перекладають на правителя всю відповідальність, не приваблює більшість громадян України. З одного боку, вони усвідомлюють, що Україна не має таких ресурсів, як Росія, з іншого – репресивно-заборонний характер російської моделі відштовхує найактивнішу частину українського населення. Крім того, у свідомості більшості українців «СРСР» так і не перетворився в утрачений «золотий вік» – могутній інструмент маніпулювання масовою свідомістю»¹¹². Інша думка, що українське суспільство формується як спільнота цінностей і в цьому сенсі ані мовно-культурні відмінності всередині цього суспільства, ані його мовно-культурні подібності до суспільства російського не мають вирішального значення – всупереч тому, що постійно повторює Путін і його фахові пропагандисти¹¹³. При цьому, як уже зазначалося, воно залишається досить амбівалентним: підтримка української незалежності все ще поєднується в багатьох із ностальгією за СРСР, український патріотизм – із почуттям «особливої» близькості до Росії, а визнання цієї країни агресором – із позірно ірраціональним бажанням зберегти з нею звичний бізнес, мовби нічого й не трапилося.

Амбівалентність, як легко помітити, стосується в основному стосунків із Росією. В її основі – шизофренічна роздвоєність між достатньо раціональним, тверезим розумінням, чим є реальна Росія, та – ірраціональною інерційною прив'язаністю до традиційної «православно-

східнослов'янської» спільноти, у якій і Росія, і росіяни – такі самі міфічні квазісакральні родичі, як і практично незнані більшості українців живі білоруси¹⁴.

Ці суперечливі настанови належать мовби до різних світів – реального, у якому точиться війна і в якому треба займати чітку громадянську позицію, та міфічного. Доводиться зважати на те, що прощання з цим ідилічним світом буде тривалим і болісним, адже йдеться про важливий для багатьох компонент ідентичності. Тим важливішим видається наголошування громадянського, політико-інституційного виміру національної ідентичності – не на протигагу виміру історико-культурному, етносимволічному, а радше – як спільний знаменник для різних етнокультурних ідентичностей.

Україна й Росія можуть бути справді однаково радянізованими, тобто подібними за способом життя, проте українці не вважають цей спосіб життя нормальним і нормативним і не протиставляють себе й своїх цінностей Заходові. Навпаки, саме західні цінності видаються їм ближчими – досить зіставити п'ять перших відповідей на запитання «Які цінності Україна поділяє із Заходом?» та «Які цінності Україна поділяє з Росією?» У першому списку бачимо «права і свободи» (28%), «демократію» (27%), «верховенство права» (14%), «повагу до людей» (14%) та «економічний розвиток» (12%). У другому списку – «історія та традиції» (46%), «культура» (23%), «етнічність» (18%), «релігія і мораль» (15%), «мова» (12%)¹⁵. Вибір між Заходом і Росією, таким чином, дедалі виразніше усвідомлюється українцями як вибір між цінностями модерного громадянського суспільства та цінностями суспільства консервативного й архаїчного. Якщо ж узяти до уваги, що прихильність до «західного» проекту виразно корелює в Україні з молодшим віком респондентів, із більшою освіченістю та кращим матеріальним становищем, неважко загалом передбачити динаміку змін в Україні, як і долю в ній путінського проекту, заснованого на архаїці спільних «грунту та крові».

Події трьох останніх років істотно змінили співвідношення політичних сил в Україні та підтримку для двох принципово відмінних цивілізаційних і, зокрема, ідентичнісних проектів. Євромайдан підштовхнув багатьох людей, особливо молодших та освіченіших, до прийняття й утвердження української європейської ідентичності, натомість російська агресія в Криму й на Донбасі відчутно дискредитувала концепції «Русского мира» та «Євразійської інтеграції» в очах більшості населення.

Зміна орієнтацій не тотожна, однак, зміні цінностей. Остання відбувається надзвичайно поволі, оскільки передбачає ґрунтовну зміну цілого комплексу поглядів, звичаїв, звичок і настанов, хоча деякі автори і стверджують, що саме ціннісні зміни зумовили Євромайдан, а почасти й

Помаранчеву революцію, і що зв'язок між ціннісними змінами та соціально-політичними є діалектичним, взаємозумовлювальним¹¹⁶.

Поки що неможливо оцінити масштаб суспільних змін через обмеженість часової перспективи. Натомість можна приблизно оцінити їхній загальний характер і напрям. Зокрема, очевидним є посилення прозахідних орієнтацій (помітне не лише у ставленні до ЄС, а й до традиційно демонізованого НАТО), що означає, своєю чергою, зменшення ідентичнісної дихотомії у зовнішньополітичному аспекті. У внутрішньополітичному аспекті очевидним є перенесення упередженості до інших на зовнішнього супротивника. У певному сенсі це нагадує ситуацію 1991 року, коли і «етнокультурні», і «територіальні» українці об'єдналися у майже одностайному голосуванні за незалежність супроти обридлого всім імперського центру. Тоді цей консенсус виявився суто опортуністичним і тимчасовим; бо надто по-різному уявляли собі майбутню незалежність обидві групи, і надто парохіальними виявилися владні еліти, які замість розбудови країни на основі того, що було для обох груп спільним, заходилися цинічно маніпулювати їхніми незліченними відмінностями. Сьогоднішня патріотична солідарність, спричинена, з одного боку, Майданом, а з другого – російською агресією, може виявитися так само тимчасовим явищем, суто ситуаційним замиренням перед обличчям спільного ворога, але може й стати початком ґрунтовнішої суспільної консолідації – залежно від здатності обох груп до компромісів і поступок, розуміння проблем другої сторони та ефективного використання соціального капіталу, зокрема капіталу взаємоповаги і взаємодовіри, накопиченого під час війни. Українці зробили поки що лише перший крок у цьому напрямі; подальший успіх залежить від інституційно-правових, економічних та інших реформ, від спільних зусиль недержавних і державних акторів.